

İPEK YOLU VE ORHUN YAZITLARI**Dr. Cengiz ALYILMAZ*****ÖZET**

İnsanlık tarihinin en eski ve en işlek yollarından biri de Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar uzanan İpek Yolu'dur. Türk boyları tarafından farklı dönemlerde İpek Yolu güzergâhlarına birbirinden güzel şehirler, kültür-sanat eserleri, anıtlar ve yazıtlar inşa edilmiştir. Türk tarihinin ve dilinin en eski yazılı belgelerinden Orhun yazıtları da İpek Yolu'nun kollarından biri üzerinde bulunmaktadır.

İnsanları, milletleri yerleşim yerlerini ve ülkeleri birbirine bağlayan yolların tarihleri en az o yolları kullananların tarihleri kadar eskidir. Tarihleri insanlık tarihi kadar eski ve köklü olan yolları işlevleri bakımından “ulusal yollar” ve “uluslar arası yollar” olmak üzere iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Ulusal yollar aynı ülke sınırları içindeki insanları, boyları; uluslar arası yollar ise, farklı ülkelerde yaşayan halkları, milletleri birbirine bağlar. Bu yönüyle **ulusal yollar, ara / tali yollara; uluslar arası yollar ise, ana yollara** benzetilebilir.

İnsanlık tarihinin en eski ve en işlek **ana yollarından** biri de Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar uzanan İpek Yolu'dur. İpek Yolu, dünyanın bir ucundan diğer ucuna yalnız ipeğin değil; kültür ve medeniyet unsurlarının da taşındığı bir yoldur. Bu yönüyle İpek Yolu, yüz yıllar boyunca farklı milletler, diller, dinler, kültürler ve medeniyetler arasında âdeta köprü görevi görmüş; birbirine bağladığı coğrafyalarda bazı ortak değerlerin, duygu ve düşüncelerin oluşmasına da vesile olmuştur.

İpek Yolu'nun tarihiyle ilgili kaynaklara (Çin, Türk, İran, Arap, Bizans... kaynaklarına) bakıldığında, Türkler'in, İpek Yolu ile irtibatı olan ve bu yolu işlek hâle getiren milletlerden biri olduğu görülür. Zira Türkler, tarihin hemen hemen her döneminde hem Çin'le hem de İran'la komşu olmuş; Çin ipeğinin İran'a ve Bizans'a; İran ve Bizans ipeğinin de Çin'e ulaşmasında önemli rol oynamışlardır. Dönemin seyahatnameleri ve tarih kitapları dışında Türk boyları tarafından farklı dönemlerde İpek Yolu güzergâhlarına inşa edilen, birbirinden güzel kültür-sanat eserleri, anıtlar, yazıtlar ve şehirler (Turfan, Karaşar, Aksu, Kuça, Kaşgar, Hotan, Yarkent...) de buna tanıklık etmektedir.

Sahip oldukları uçsuz bucaksız sınırlar, başka milletlerle kurdukları sosyal, siyasal, ticarî, askerî... ilişkiler, yaptıkları savaşlar, geride bıraktıkları eşsiz kültür ve

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

sanat eserleri dikkate alındığında Türk tarihinde Köktürkler'in apayrı bir yere ve öneme sahip olduğu görülür. Bugün (çoğu Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde olmak üzere) Köktürkler'den kalan birçok anıt, yazıt ve şehir kalıntısı bulunmaktadır. Bu kültür ve medeniyet eserlerinin bir kısmı son derece bilinçli bir şekilde İpek Yolu güzergâhları üzerinde vücuda getirilmişlerdir. Nitekim II. Köktürk Kağanlığı döneminin bilge / akıllı kağan ve kumandanları tarafından "Kutsal Ötüken Bölgesi"ne / "Orhun Bölgesi"ne diktirilen, Türk tarihinin ve dilinin en eski yazılı belgelerinden Orhun yazıtları da İpek Yolu'nun kollarından biri üzerinde bulunmaktadır.

Orhun yazıtları (Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları),¹ II. Köktürk devletinin kurucusu Kutlug İltiş Kağan (681-691)'ın oğulları Bilge Kağan ve Köl Tigin adına diktirilmiştir. Türk milletinin tarihi, yaşayışı ve inancı hakkında değerli bilgileri içeren bu yazıtlardan Köl Tigin yazıtı 732 yılında; Bilge Kağan yazıtı ise, 735 yılında vücuda getirilmiştir. İki yazıtın da Türkçe metinlerinin hazırlayıcısı (mesajın ileticisi / vericisi / hatibi) Bilge Kağan (716-734)'dır. Bilge Kağan bu yazıtlarda Köktürk tarihine ait olayları, bütün çıplaklığıyla ve eleştirel bir bakış açısıyla naklederek Türkler'in birlik bütünlük içinde yaşamaları için öğütler verir:²

: 𐰀𐰄𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱𐽲𐽳𐽴𐽵𐽶𐽷𐽸𐽹𐽺𐽻𐽼𐽽𐽾𐽿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿

türük begler bodun bunı eşiding türük bodun tirip il tutsıkingın bunta urtum yangılıp ölsıkingın yime bunta urtum: Türk beyleri ve milleti bunu iştin: Türk milletinin derlenip toparlandığında (birlik olduğunda) (güçlü) devlet olacağını buraya kazıdım; yanıldığında (birlik beraberlik içinde olmadığına) öleceğini de yine buraya kazıdım³. KT G 10-11

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay Aymag sınırları içerisinde kalan Höşöö Tsaydam (Koşo Çaydam) bölgesinde (1373 m, 48T 336905, UTM 5270113⁴ / 1091378, 48T 0337319, UTM 5269389⁴) bulunmaktadır. Söz konusu bölgenin 28 km güneybatısında Uygur Kağanlığı'nın başşehri (olarak bilinen) Karabalgasun; 32 km güneyinde Cengiz Han'ın başşehri Karakurum; 2 km batısında Orhun Irmağı'nın Hangay Dağları'nın

¹ II. Köktürk Kağanlığı döneminin ünlü veziri, danışmanı ve kumandanı Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilen yazıtlar (Bilge Tonyukuk yazıtları) da, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarıyla aynı konuları içerdiklerinden "Orhun yazıtları" içerisinde değerlendirilmektedir.

² Orhun yazıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: ALYILMAZ, Cengiz, "Orhun Yazıtları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, Ankara, 2002, s. 754-764.

³ Metinlerin okunuşunda ve anlamlandırılmasında Talat TEKİN'in *Orhon Yazıtları* (Ankara, 1988) adlı eseri ile Osman Fikri SERTKAYA, Cengiz ALYILMAZ ve Tsendiyn, BATTULGA'nın birlikte hazırladıkları, *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü* (Ankara, 2001) adlı eserden yararlanılmıştır.

⁴ Köl Tigin yazıtının GPS (Global Position System: Uydu yardımıyla yer belirleme sistemi) kaydını belirtmektedir.

⁵ Bilge Kağan yazıtının GPS kaydını belirtmektedir.

eteklerinden gelen küçük bir kolu; 4 km doğusunda ise, Höşöö Tsaydam Gölü yer almaktadır.

Orhun yazıtlarının da içinde bulunduğu “Ötüken Bölgesi” / “Orhun Bölgesi”, coğrafi ve stratejik konumu sebebiyle tarihin her döneminde Türk kağanlıklarının ve imparatorluklarının merkezi olmuş ve kutsal sayılmıştır. Zira Bilge Kağan, halkına ve kendinden sonraki kuşaklara mesajını iletirken Ötüken’in eşsiz güzelliklere sahip olduğunu, Türkler için hayatî önem taşıdığını, asker sevk ettiği (elde ettiği) topraklar içinde bu kadar güzel bir yerin bulunmadığını, Türkler’in burayı terk ettikleri takdirde yok olup gideceklerini, burada kalıp ticaretle uğraştıklarında ise, sonsuza kadar mutlu ve huzurlu biçimde yaşamlarını sürdüreceklerini kesin bir dille ifade eder:

: N T E T T R X : * X * E H : E L T Y : J H D > J S : * X Y M I : T E H J H T H D : Y > O F : N T E Y T
 N > Y : > Y Y T Y > J : * X * E H : E L T Y : J Y H N Y M H : * X Y M I : T E H : J Y H Y T : H > J S
 T E H : J Y T T T Y : > J H D > T Y : > Y Y Y T Y : * X Y M I : T E H : J H Y T H T H H : J L Y H E M
 I H T : J D T X T : E T Y : J > Y T Y : H E H M : * > > > Y D : T E H : J Y T T Y : J > > > : * X Y M I :
 T T X : > > > > : L Y J S : T H J : J X T T Y > > : Y H T Y T Y : H E H M : T T Y : H Y S > > Y T :
 : * H Y H M H : J Y

... ilgerü şantung yazıka tegi süledim taluyka kiçig tegmedim birigerü tokuz ersinke tegi süledim tüpütke kiçig tegmedim kuurıgaru yinçü ögüz keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayırkuu yiringe tegi süledim bunça yirke tegi yoritdım ötüken ötüken birle tüzültüm: Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sir Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim, kuzeyde Yir Bayurku topraklarına kadar ordu sevk ettim, bunca diyara kadar ordularımı yürüttüm (ve sonunda anladım ki) Ötüken ormanından daha güzel yer asla yok imiş! (Türk milletinin yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken ormanı imiş! Bu yerde oturup Çin milleti ile (ilişkileri) düzelttim. KT G 3-5

Y > > > : > > > > : T Y : H E H M > > > T

... iduk ötüken yir bodun bardıg... (Ey) Kutsal Ötüken yerinin / ülkesinin milleti, (başını alıp her yere) gittin. KT D 23

Y H Y : T H J : T T Y : H Y H M : H T L H Y M : > > > > : E T H H : H Y H J : N T E T Y J J
 : J S > > > Y T : N E Y X : H Y H J : Y T Y : H E H M : J D Y Y > > > H : H Y T : Y Y T T H :
 : H T L S H J J

... ol yirgerü barsar türük bodun ölteçisen ötüken yir olurup arkış tirkış isar neng bungug yok ötüken yış olursar benggü il tuta olurtacı sen: (Ey) Türk milleti (Kutsal) Ötüken topraklarında oturup, (buradan) kervanlar gönderirsen (ticaretle uğraşırsan) hiçbir sıkıntın olmayacak. Ötüken Ormanı'nda oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak hükmedeceksin. KT G 8

Bilge Kağan'ın Türk milletine "Ötüken'de oturma"yı ve "kervanlar sevketme"yi öğütlemesi hiç de tesadüfî değildir. Çünkü o, kendisinden önceki Türk kağanlarının tecrübelerini çok iyi bilmektedir. Önce Hunlar'ın⁶ sonra da (Kök)türkler'in, Çin'den vergi olarak alınan ipeği ve kendilerinin ürettikleri demir ve demir ürünlerini⁷ Bizans'a satılabilmek / ulaştırılabilmek için verdikleri mücadelelerden, yaptıkları savaşlardan haberdardır⁸. Nitekim o döneme ait Çin, Bizans, Fars ve Arap kaynaklarında da Türkler'in (özellikle İstemi Yabgu zamanında (552-576)) İpek Yolu'nun kontrolünü ele geçirmek için yaptıkları antlaşmalara ve verdikleri mücadelelere ait son derece kıymetli bilgiler mevcuttur. Konu hakkında Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL, (Çin kaynaklarından da) hareketle şunları kaydetmektedir:

...Yıkılan Akhun devletinin toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere Gök-Türkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı. Neticede Maveraiünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Gök-Türk devletine bağlandı. Dolayısıyla meşhur ipek yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti. Akhunlar'ın ortadan kalkmasıyla Gök-Türk devleti batıda tam anlamıyla Sasanî imparatorluğuyla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasaniler'le temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasanî hükümdarı Anuşirvan, Batı Gök-Türkleri'ne vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olmaya başladı. Sasanî imparatorluğu Maveraiünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebeple ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Gök-Türkler'e bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök-Türkler'i ipek transit

⁶ İpek Yolu ile ilgili araştırmalarıyla tanınan David CHRISTIAN, "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History" adlı makalesinde "İpek Yolu'nun büyük bir kısmının M.Ö. II. yüzyılın ortaları ve ikinci yarısına doğru tamamen Asya Hunları'nın (Xiongnular'ın) elinde bulunduğunu, onlardan habersiz hiçbir kervanın Çin'den Batı'ya geçemediğini ve kendilerinin de ipek ticareti yaptıklarını" kaydetmektedir: bk. *Journal of World History*, C.11, No: 1, 2000, s. 1-26.

⁷ Türkler, İpek Yolu vasıtasıyla ipek ve demirin yanı sıra özel ve genel tüketim mallarının, çok ihtiyaç duyulan renkli ve has madenlerin, taarruz silahlarının, zırhlı takımların, kürk, deri ve deri ürünlerinin, süs ve kullanım eşyalarının... da ticaretini gerçekleştirmişlerdir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: BURYAKOV, Yuriy F., "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri" *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 234-242.

⁸ İpek Yolu için verilen mücadeleler hakkında bk. BEDİRHAN, Yaşar, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, Konya, 1994, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); BEDİRHAN, Yaşar, *Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 4, Konya, 1999, s. 237-256; BEDİRHAN, Yaşar, *Türk Tarihinde, Hun-Çin Siyasi Mücadelelerinde İpek Yolu ve İpek Yolu Ticaretinin Oynadığı Rol*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 118, İstanbul, 1999, s. 67-80; MEMİŞ, Ekrem, *Eski Çağda Türkler*, Konya, 2002; ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Ankara, 1981.

Tigin yazıtının batı yüzünde Tang İmparatoru Xuan-zong¹³'a (712-756) ait Çince metnin¹⁴ 23-25. satırlarındaki cümleler de desteklemektedir:

... Bu sebeptendir ki, gelecek hadsiz hesapsız nesillerin dimağlarında onların müşterek başarılarının şaşaaası her gün yeniden canlansın diye uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu öğrenebilmesi için bilhassa muhteşem yazıt diktik¹⁵.

Bilge Kağan'ın ve Xuan-zong'un işaret ettikleri, uzaktaki ve yakındaki herkesin rahat ulaşabildiği yer, (Kök)türkler'in kağanlık merkezinin de içinde bulunduğu Ötüken'dir. Dönemin en eski, en güvenli ve en işlek yollarından biri buradan geçmektedir. Yüzyıllar boyu Uzakdoğu ile Batı arasında köprü görevi gören ve bir yandan Doğu Türkistan'a bir yandan Çin'e, bir yandan Soğdiyana'ya, bir yandan da Batı Türkistan'a... kadar uzanan bu yolun ana kolları, birçok noktada İpek Yolu'yla kesişmektedir. Ancak ne yazık ki, bazı tarihî kayıtlar, seyyahlar ve birkaç bilim adamı dışında bu yolun varlığından söz eden olmamıştır¹⁶. Konu üzerinde yapılacak kapsamlı çalışmalar, hem İpek Yolu'nun bugüne kadar ihmal edilen bu son derece işlek kolunun ortaya çıkmasını sağlayacak; hem de bu yolla ilişkisi olan milletlerin (başta Türkler'in, Çinliler'in, Soğdlar'ın ve Farslar'ın olmak üzere) birçok bilinmezini aydınlatacaktır.

¹³ Çince kelimenin transkripsiyonunda "Pinyin Sistemi" esas alınmıştır.

¹⁴ Köl Tigin yazıtının batı yüzü Çince bir metni ihtiva etmektedir. Tang İmparatoru Xuan-zong (712-756)'un Köl Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği / yazdırdığı bu metinde "evrenin düzeninden, Çinliler ile Türkler arasındaki tarihî ilişkilerden, barışın öneminden, Köl Tigin'in saygın kişiliğinden ve Tang İmparatoru Xuan-zong'un Köl Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntüden" bahsedilmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: ALYILMAZ Cengiz, Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklmeler Üzerine, *Orkun*, S. 59, İstanbul, 2003, s. 24-27.

¹⁵ Metnin Çince'den Türkçe'ye çevirisi Hadiye ERTURKAN tarafından yapılmıştır. bk.: ERTURKAN, Hadiye, "Kültegin Yazıtının Çince Kısımının Tercümesi", Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 81-84.

¹⁶ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk: GÖKALP, Cevdet, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askerî Yolları (M.S. 552-999)*, Ankara, 1973; ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 30-33, Çeviren: Lale ARSLAN.

BİBLİYOGRAFYA*

ALYILMAZ, Cengiz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Erzurum, 2002, s. 303-311.

BARTHOLD, W., "Eski Türk Tarihi ve Kültürü Üzerine Düşünceler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 645-666.

BAYKARA, Tuncer, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *TDAY Belleten* 1990, Ankara, 1994, s. 17-29.

BAZIN, Louis, *Les Systemes Chronologiques dans Le Monde Turc Ancien*, Budapest-Paris, 1991.

CHANG, Jen-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler (-Tse-fu-yüan-kuei ve Tzu-chih T'ung-chien'e göre- 618-745)*, Taipei, 1968.

CHAVANNES, Edouard, "Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", *T'oung Pao*, II / 5, Leiden, 1904, s. 1-110.

CUVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Târih-i Cihan Güşâ*, Ankara, 1999, Çeviren: Mürsel ÖZTÜRK.

EBERHARD, W., *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1994, Çeviren: Nimet ULUĞTUĞ.

ERCİLASON, Ahmet Bican, "Türk Uygarlığının Oluşmasında ve Gelişmesinde Yazı Dilinin Rolü", *Orkun*, S. 58, İstanbul, 2002, s. 17-19.

ESİN, Emel, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976, s. 147-186.

ESİN, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978.

ESİN, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 129-149.

GABAIN, A. von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış III. Şehir Gözüyle Step", *DTCF Dergisi*, C. VIII, S. 3, Eylül 1950, s. 373-379, Çeviren: Saadet ÇAĞATAY.

GIRAUD, René, *L'Empire des Turcs Celestes Les Regnes d'Elterich, Qapghan et Bilge (680-734)*, Paris, 1960.

İZGİ, Özkan, *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1989.

KURAT, A. N., "Göktürk Kağanlığı", *DTCF Dergisi*, C. X, S. 1-2, Mart-Haziran 1952, s. 55-57.

LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, Çeviren: S. KARATAY.

* Dipnotlarda dikkatlere sunulan kaynaklara "Bibliyografya"da yer verilmemiştir.

LİU, Mau-tsai, *Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, C. I-II, Wiesbaden, 1958.

MARQUART, J., *Die Chronologie der alttükischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001.

RÁSONYI, László, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988.

REŞİDEDDİN, Fazlullah, *Cami-et-Tevarih*, C. 3, Bakı-1957, Farsça ilmi-tenkitli metni hazırlayan Abdulkerim Ali Oğlu Alizâde, Farsça'dan tercüme eden: A. K. ARENDS.

SERTKAYA, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995.

STAVISKY, Boris Ya., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 222-233, Çeviren: Mehmet TEZCAN.

SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.

TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Atatürk Üni. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 3, Erzurum, 1972, s. 35-60.

Köl Tigin yazıtı (Batı yüz / Çince yüz)

Tarihî Ordu Balık (Karabalgasun / Harbalgas) şehrinden bir görüntü

Karakurum (Harhorin) şehrinden genel bir görüntü

İpek Yolu Haritası, <http://www.chakhma.narod.ru/eng/silkroad/> adlı siteden alınmış
ve
üzerine konuyla ilgili eklemeler tarafımızdan yapılmıştır.

ABSTRACT

The Silk Road, one of the most ancient and busy main roads, and expanding from Asia to Europe is a way through which not only silk but also a lot cultural and civilization components were transferred from one point of the world to another one. In this way the Silk Road served as almost a bridge among various cultures and civilizations during the centuries, and afforded to becoming of some collective values and thoughts in the geographical areas connected with another one by this road.

The period of Turkish Qaghanate in VIIth-VIIIth centuries has a very different place in the history of the Turks when it was taken into account its very extensive frontiers, Turks' relations with other nations such as social, political and commercial, their wars against the neighbours, and their very valuable cultural and art works which were left behind them. Now, there are a lot monuments and inscriptions left by them in Mongolia, and most of them were erected along with the course of the Silk Road very consciously. For example, Bilge Qaghan, the ruler of the Turks says in Kol Tigin Inscription that he erected this monument on one of the most busy, accessible and central roads in order that every one can know and learn the information on these inscriptions. In real, both some other data in the inscriptions and the parallel to them historical sources become clear that the central road mentioned by the Qaghan is one of branches of the Silk Road.